

भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पन्नातील प्रवृत्ती

डॉ. जयंतकुमार एम. म्हस्के

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर, जि. भंडारा
महाराष्ट्र भारत

सारांश :

प्रस्तुत संशोधनात भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादनातील प्रवृत्तीचा अभ्यास करून निष्कर्ष व उपाययोजना सुचविल्या आहेत. जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांमधील प्रामुख्याने भात, गहू, हरभरा, तूर व इतर या प्रमुख पिकांखालील जमिनीचे क्षेत्र, दरहेक्टरी उत्पादन व एकूण उत्पादन यांचा अभ्यास याठिकाणी करण्यात आला आहे. या अभ्यासावरून असे दिसून येते की तांदूळ, गहू या प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होत आहे. तसेच या प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या दरहेक्टरी उत्पादनामध्ये व एकूण उत्पादनामध्ये बदल घडून येत आहे. परंतु जिल्ह्यातील तांदूळ या मुख्य लागवडीखालील पिकांची दरहेक्टरी उत्पादकता महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी दरहेक्टरी उत्पादकतेपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

बिज शब्द : अन्नधान्य, पिक, उत्पादन.

प्रस्तावना :

शेतीची उत्पादकता म्हणजे दरहेक्टरी मिळणारे उत्पादनाचे प्रमाण होय. शेतीतील उत्पादनात वाढ होण्यासाठी दरहेक्टरी उत्पादनात वाढ होणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्याने गेल्या पाच दशकात कृषी क्षेत्रात जरी आघाडी घेतली असली तरी भारतातील पंजाब, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, गुजरात या घटक राज्यातील अन्नधान्याच्या दरहेक्टरी उत्पादनाच्या तुलनेत महाराष्ट्र खूपच मागे आहे. महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्याची उत्पादन

डॉ. जयंतकुमार एम. म्हस्के

1Page

प्रवृत्ती भिन्न-भिन्न असल्याचे दिसून येते. शेतीचे उत्पादन हे भूमीची प्रत, हवामान, पर्जन्यमान, जलसिंचन, भांडवल, आधुनिक बि-बियानांचा अवलंब, आधुनिक अवजारांची उपलब्धता व वापर, शासनाने धोरण, किंमती आणि शेतक-यांचा प्रतिसाद अशा अनेक घटकांवर अवलंबून असते.

पूर्व विदर्भातील भंडारा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला जिल्हा असून जिल्ह्यातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. जिल्ह्यात भंडारा, तुमसर, मोहाडी, साकोली, लाखणी, लाखांदूर व पवनी असे सात तालुके असून जिल्ह्यात 864 गावे आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार भंडारा जिल्ह्याची लोकसंख्या 12,00,334 असून यामध्ये ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण 81.00 टक्के व नागरी भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण 19.00 टक्के आहे. जिल्ह्यात दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या 982 आहे व जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण 83.8 टक्के आहे.

भंडारा जिल्हा धान उत्पादक जिल्हा असून सुमारे आठशे ते नवशे मिमी असे या जिल्ह्यातील सरासरी पर्जन्यमान आहे. जिल्ह्यात जलसिंचन चांगले असले तरी एकच पिक पद्धतीचे अर्थकारण असल्याने या भागाचा म्हणावा तसा आर्थिक विकास झालेला नाही. शेतकरी कृषी उत्पादनाकरिता खरीप हंगामावर व तेही प्रामुख्याने भात पिकावर अवलंबून असतात. अलीकडच्या काळात शेतक-यांचा कल इतर व व्यापारी पिकांच्या उत्पादनाकडे वळल्याचे दिसून येते.

अभ्यासाचे महत्त्व :

भंडारा जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात झालेला बदल व उत्पादकता या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक आहे कारण या अभ्यासामुळे शेतकरी, कृषी अधिकारी, कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन यांना जिल्ह्यातील प्रमुख पिक पद्धतीची पार्श्वभूमी लक्षात येईल. शिवाय शासनाला जिल्ह्यात आवश्यक योजना राबविताना मदत होईल. राज्याला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता हवी असेल तर भंडारा जिल्ह्यासारख्या मागासलेल्या जिल्ह्यात प्रमुख पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ करणे तसेच दरहेक्टरी उत्पादकता व एकूण उत्पादन वाढविणे आवश्यक आहे. यामुळे या अभ्यासाचे विशेष महत्त्व आहे.

अभ्यासाचे उद्देश :

प्रस्तुत अभ्यास हा प्रामुख्याने खालील प्रमुख उद्देश नजरेसमोर ठेवून करण्यात आला आहे.

1. भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रांमध्ये झालेला बदल अभ्यासणे.
2. भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांचे एकूण उत्पादन व दरहेक्टरी उत्पादनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यास हे प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारित आहे. सदर अभ्यासासाठी प्रामुख्याने खालील दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा भंडारा
2. महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी गोषवारा
3. महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांची व भारतातील राज्यांचे निवडक निर्देशांक
4. कृषीशास्त्रावरील क्रमित पुस्तके
5. संकेतस्थळावरील माहिती इत्यादी.

अभ्यासाच्या मर्यादा :

प्रस्तुत अभ्यास प्रामुख्याने खालील मर्यादांच्या आधीन राहून करण्यात आलेला आहे.

1. सदर अभ्यासात राज्य पातळीवरील परिस्थितीवर अधिक भर न देता प्रामुख्याने भंडारा जिल्ह्यातील चालू परिस्थितीवर अधिक भर देण्यात आला आहे.
2. सदर अभ्यास भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादनातील बदल लक्षात घेण्यासाठी भंडारा जिल्ह्याच्या विभाजनानंतरचा म्हणजे 1 मे 1999 नंतरचा कालावधी विचारात घेतला आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील कृषीची स्थिती :

भंडारा जिल्ह्यात वर्ष 2013-14 मध्ये एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 3,08,684 हेक्टर एवढे असून लागवडीखालील एकूण क्षेत्र 2,71,207 हेक्टर एवढे आहे. म्हणजे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 87.8 टक्के क्षेत्र लागवडीखालील (एकूण पिकांखालील) आहे. जिल्ह्यांमध्ये जंगलव्याप्त एकूण क्षेत्र 14.18 टक्के (45.7 हजार हेक्टर) इतके आहे. जिल्ह्यातील बिगर-शेती वापराखालील व पडीत जमीन अनुक्रमे 21.6 हजार हेक्टर व 14.1 हजार हेक्टर एवढी आहे. जिल्ह्यात ओलीताखालील (सिंचनाखालील) क्षेत्र 1,42,040 हेक्टर असून त्याचे लागवडीखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण 52.4 टक्के आहे. जिल्ह्यातील जमीन मुख्यतः काळीकनार, सिहार, मोरांड, खरडी व बरडी प्रकारची आढळते. 'भात' हे जिल्ह्यातील मुख्य पिक असून गहू, हरभरा, उडीद, मूंग, तूर, जवस, तीळ, ऊस व मिरची इत्यादी पिके घेतली

जातात. सन 2013-14 मध्ये पिकांच्या लागवडीखालील एकूण क्षेत्रापैकी 2,08,080 हेक्टर क्षेत्र खरीप पिकांसाठी (निव्वळ पेरणी) व 63,126 हेक्टर क्षेत्र रब्बी पिकासाठी (दुबार पिक) वापरण्यात आले आहे. तसेच पिकांच्या लागवडीखालील एकूण क्षेत्रापैकी 218 हजार हेक्टर क्षेत्र तृणधान्य पिकाखाली होते तर 28 हजार हेक्टर क्षेत्र कडधान्य पिकाखाली होते. कृषी गणना 2010-11 प्रमाणे भंडारा जिल्ह्यात एकूण 2,18,672 भूधारक असून त्यांच्याकडील धारण क्षेत्र 2,07,655 हेक्टर इतके आहे. यातील 91.00 टक्के भूधारकाकडे 67.00 टक्के हेक्टर जमीन ही 0 ते 2 हेक्टरपर्यंत आहे. यावरून जिल्ह्यात अल्पभूधारक व लहान शेतक-यांची संख्या अधिक आहे. जिल्ह्यातील शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जास्तीत-जास्त पडीत जमीन लागवडीखाली आणण्याची आवश्यकता आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात झालेली प्रगती :

भंडारा जिल्ह्यातील भूमिच्या वापराची स्थिती अभ्यासतांना काही प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात आलेली वाढ विचारात घेणे आवश्यक ठरते. भंडारा जिल्ह्यांमध्ये अन्नधान्य व बिगर अन्नधान्य असे विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते. अन्नधान्य पिकांचे प्रामुख्याने तृणधान्य व कडधान्य अशा दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. जिल्ह्यात तृणधान्य पिक समूहातील तांदूळ, गहू, ज्वारी, मका या पिकांचे तर कडधान्य पिक समूहातील तूर, हरभरा, उडीद, मुंग या पिकांचे प्रामुख्याने उत्पादन घेण्यात येते तसेच इतर धान्य पिक समूहातील ऊस, मिरची, जवस, तिळ इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते. यापैकी प्रमुख अन्नधान्य पिकांचा विचार करता भंडारा जिल्ह्यात वर्ष 2000-01 व 2013-14 मध्ये प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील जमिनीच्या क्षेत्रात बदल झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 1

भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात झालेली प्रगती

(क्षेत्र-हेक्टर)

पिकांचे नाव	पिकांखालील क्षेत्रात झालेली प्रगती	
	2000-01	2013-14
तांदूळ	1,42,297.00	1,88,771.39
गहू	10,927.00	12,754.28
ज्वारी	1,532.00	20.00
मका	111.00	445.83
एकूण तृणधान्ये	1,56,029.00	2,17,841.50
हरभरा	4,277.00	7,117.07

डॉ. जयंतकुमार एम. म्हस्के

4Page

तूर	5,618.00	4,970.34
उडीद	9,208.00	2,955.46
मूंग	6,008.00	43,202.68
एकूण कडधान्ये	40,970.00	28,474.12
एकूण अन्नधान्ये	1,96,999.00	2,46,315.62
एकूण अन्नधान्ये (महाराष्ट्र राज्य)	1,27,41,000.00	1,28,48,000.00

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा भंडारा, वर्ष : 2006-07 व 2018-19.

तक्ता क्रमांक 1 वरून वर्ष 2000-01 ते 2013-14 या काळात प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात म्हणजे तांदूळ, गहू, मका व हरभरा या पिकांचे क्षेत्र वाढल्याचे तर ज्वारी, तूर, उडीद मूंग या पिकांचे क्षेत्र घटल्याचे दिसून येते. यामध्ये तांदूळ या पिकांखालील क्षेत्र सन 2000-01 मध्ये 1,42,297.00 हेक्टरवरून सन 2013-14 मध्ये 1,88,771.39 हेक्टरपर्यंत वाढले. तांदूळ या पिकांच्या क्षेत्रात सर्वात जास्त वाढ झाल्यामुळे एकूण तृणधान्य पिकांखालील क्षेत्र सन 2000-01 च्या तुलनेत सन 2013-14 मध्ये वाढल्याचे दिसून येते. मात्र याच कालावधीत एकूण कडधान्य पिकांखालील क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात घट झालेली आहे. भंडारा जिल्ह्यात सन 2000-01 मध्ये एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र 196 हजार हेक्टर होते तर सन 2013-14 मध्ये एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र 246 हजार हेक्टर होते तसेच महाराष्ट्रात या दोन्ही वर्षी एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र अनुक्रमे 12741 हजार हेक्टर व 12848 हजार हेक्टर होते. एकूणच भंडारा जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात वाढ झाली आहे. महाराष्ट्रातील एकूण अन्नधान्य पिकांच्या क्षेत्रांमध्ये भंडारा जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्य पिकांच्या क्षेत्राचे प्रमाण सन 2000-01 मध्ये 1.54 टक्के व सन 2013-14 मध्ये 1.91 टक्के एवढे असल्याचे दिसून येते. जिल्ह्यात प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात घडून आलेले चढ-उतार हे प्रामुख्याने शेतक-यांचा विविध पिकांच्या लागवडीबाबतचा बदललेला दृष्टिकोन दिसून येतो.

भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादनातील प्रवृत्ती :

भंडारा जिल्ह्यात प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादनातील प्रवृत्तीमध्ये चढ-उतार झाले आहेत. जिल्ह्यातील कृषी उत्पादनात सातत्याने बदल होत असून प्रतिहेक्टरी उत्पादकता व एकूण उत्पादनात बदल झाला आहे. तक्ता क्र. 2 वरून असे दिसून येते की, सन 2006-07 पासून 2013-14 पर्यंत जिल्ह्यातील तांदूळ, गहू, तूर या प्रमुख पिकांच्या दरहेक्टरी उत्पादनात व एकूण उत्पादनात वाढ झाली आहे. तांदळाच्या एकूण उत्पादनात

22.94 टक्के व दरहेक्टरी उत्पादनात 13.95 टक्के वाढ झाल्याचे निर्देशनात येते. याशिवाय गव्हाच्या उत्पादनातही वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि ज्वारी व मका या पिकांचे उत्पादन भंडारा जिल्ह्यात कमी आहे. वर्ष 2013-14 मध्ये या पिकांचे उत्पादन शून्य आहे. जिल्ह्यातील एकूण तृणधान्य पिकाच्या उत्पादनात या कालखंडात वाढ झाली आहे. ही वाढ एकूण उत्पादनात 16.77 टक्के व दरहेक्टरी उत्पादनात 12.69 टक्के आहे. कडधान्य पिकांच्या उत्पादनाची पिकनिहाय स्थिती विचारात घेता वर्ष 2006-07 ते वर्ष 2013-14 पर्यंत तुर पिकांच्या एकूण उत्पादनात व दरहेक्टरी उत्पादनात अनुक्रमे 57.77 टक्के व 9.60 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते. हरभरा या पिकाचे लागवडीखालील क्षेत्र वाढल्यामुळे एकूण उत्पादनात वाढ झाली आहे. मात्र दरहेक्टरी उत्पादनात घट झाली आहे. उडीद, मूंग यासारख्या इतर कडधान्याच्या एकूण उत्पादनात व दरहेक्टरी उत्पादनात घट झाल्याचे दिसून येते. एकूण कडधान्याच्या उत्पादनात 12.82 टक्के वाढ झाली आहे तर दरहेक्टरी उत्पादनात 15.07 टक्के ने घट झाली आहे. भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्य उत्पादनाचा विचार करता एकूण उत्पादनात व दरहेक्टरी उत्पादनात या कालखंडात अनुक्रमे 25.82 टक्के व 9.16 टक्के वाढ झाली आहे. तर महाराष्ट्र राज्यामध्ये अन्नधान्याच्या एकूण उत्पादनात 45.46 टक्के व दरहेक्टरी उत्पादनात 26.38 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 2

भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख अन्नधान्ये पिकांचे उत्पादन

(उत्पादन 00 टनात, दरहेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये)

पिकांचे नांव	2006-07		2013-14		एकूण उत्पादनाचे प्रमाण वाढ/घट	दरहेक्टरी उत्पादनाचे प्रमाण वाढ/घट
	उत्पादन	दरहेक्टरी उत्पादन	उत्पादन	दरहेक्टरी उत्पादन		
तांदूळ	2637	1462	3242	1666	22.94	13.95
गहू	124	939	136	1143	9.68	21.73
ज्वारी	1	1000	0	0	0	0
मका	2	2000	0	0	0	0
एकूण तृणधान्ये	2764	1426	3504	1607	16.77	12.69
हरभरा	53	635	57	514	7.54	-19.06
तूर	45	573	71	628	57.77	9.60
इतर	95	950	92	449	-2.13	-52.74

डॉ. जयंतकुमार एम. म्हस्के

6P age

कडधान्ये						
एकूण कडधान्ये	195	604	220	513	12.82	-15.07
एकूण अन्नधान्ये	2959	1309	3723	1427	25.82	9.16
एकूण अन्नधान्ये (महाराष्ट्र)	128934	959	187551	1212	45.46	26.38

संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकीय गोषवारा वर्ष 2007-08 व वर्ष 2013-14

भंडारा जिल्ह्यातील व महाराष्ट्रातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांची दरहेक्टरी उत्पादकता-तुलनात्मक अभ्यास :

प्रमुख अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादन वाढीचा विचार करता भंडारा जिल्ह्यातील व महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांचे दरहेक्टरी उत्पादन यात तफावत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 3

भंडारा जिल्ह्यातील व महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख अन्नधान्य पिकांचे दरहेक्टरी सरासरी उत्पादन (उत्पादन कि.ग्रॅम. मध्ये)

पिकांचे नाव	दरहेक्टरी उत्पादन (2008-09)		दरहेक्टरी उत्पादन (2015-16)	
	भंडारा जिल्हा	महाराष्ट्र राज्य	भंडारा जिल्हा	महाराष्ट्र राज्य
तांदूळ	742	1503	1511	1726
गहू	836	1484	1101	1077
तूर	580	600	452	359
हरभरा	500	677	391	539
एकूण अन्नधान्ये	718	979	1330	743

संदर्भ : महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांचे व भारतातील राज्यांचे निवडक निर्देशांक, वर्ष 2008-09 व वर्ष 2015-16

तक्ता क्र. 3 वरून सन 2008-09 मध्ये भंडारा जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्य पिकांची दरहेक्टरी उत्पादकता महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत कमी आहे. या वर्षात तांदूळ, गहू, तूर व हरभरा सर्व अन्नधान्य पिकांची दरहेक्टरी उत्पादकता महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी आहे. सन 2015-16 मध्ये भंडारा जिल्ह्यातील दरहेक्टरी उत्पादकता महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत अधिक

डॉ. जयंतकुमार एम. म्हस्के

7Page

आहे. यामध्ये जिल्ह्यातील तांदूळ व हरभरा पिकांचे दरहेक्टरी उत्पादन महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी आहे तर गहु व तूर या पिकांचे दरहेक्टरी उत्पादन महाराष्ट्र राज्यापेक्षा जास्त आहे.

महाराष्ट्र राज्यात सन 2008-09 व 2015-16 मध्ये तांदळाचे सरासरी दरहेक्टरी उत्पादन अनुक्रमे 1503 व 1726 किलोग्रॅम असतांना भंडारा जिल्ह्यात या दोन्ही वर्षात तांदळाचे सरासरी दरहेक्टरी उत्पादन 742 व 1511 किलोग्रॅम एवढे आहे. भंडारा जिल्ह्यात जास्तीत जास्त क्षेत्र तांदूळ पिकाखाली असले तरी या दोन्ही वर्षी राज्याच्या तुलनेत तांदळाचे सरासरी दरहेक्टरी उत्पादन कमी असल्याचे दिसून येते. वर्षनिहाय नैसर्गिक व आर्थिक परिस्थितीचा उत्पादनावर परिणाम होत असते. त्यामुळे उत्पादनामध्ये चढ-उतार होत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

प्रमुख अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र, एकूण उत्पादन व दरहेक्टरी उत्पादनाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, भंडारा जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात सन 2000-01 ते 2013-14 या कालखंडात एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्र वाढले आहे. परंतु महाराष्ट्र राज्यातील एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रांमध्ये भंडारा जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्राचे प्रमाण फारच कमी आहे. तसेच भंडारा जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात सन 2006-07 ते 2013-14 या कालखंडात अन्नधान्य एकूण उत्पादनाचे प्रमाण व दरहेक्टरी उत्पादनाचे प्रमाण वाढले आहे. मात्र महाराष्ट्र राज्यापेक्षा भंडारा जिल्ह्यातील एकूण उत्पादन व दरहेक्टरी उत्पादन वाढीचे प्रमाण कमी आहे.

सन 2008-09 व 2015-16 मध्ये भंडारा जिल्ह्यातील मुख्य पिक तांदळाचे दरहेक्टरी सरासरी उत्पादन महाराष्ट्र राज्याच्या दरहेक्टरी सरासरी उत्पादनापेक्षा कमी आहे. निसर्गाच्या अवकृपेने गत काही वर्षात धान उत्पादक देशोधडीला लागले आहेत. पर्यायी पिकांचा विचार करावा तर बाजारपेठेची समस्या निर्माण होते. अशा परिस्थितीत जिल्ह्यातील शेतक-यांनी धान पिकांसोबत उसाची लागवड केली आहे. उत्पादन खर्चाच्या आधारावर सरकार भाव देण्याचे ठरवत असले तरी आज उत्पादित मालाला मिळणा-या भावातून उत्पादन खर्च भरून निघणे कठीण होऊन बसले आहे. त्यामुळे भंडारा जिल्ह्यातील शेतकरी वैफल्यग्रस्त होऊन आत्महत्येकडे वळत आहे. यावरून जिल्ह्यात शेतक-यांच्या समस्या अजून सुटलेल्या नाहीत. यासाठी सुयोग्य किंमत विषयक धोरणाचा अभाव, वित्तपुरवठ्याची अडचण, शेतक-यांचे दारिद्र्य, पिक नियोजनाचा अभाव, माहिती तंत्रज्ञानाची उणीव इत्यादी कारणे सांगता येतील.

शिफारशी :

1. भंडारा जिल्ह्यातील लागवडीलायक पडीत जमिनीचा वापर जर एकूण पिकांखालील क्षेत्र वाढविण्यासाठी केला तर कृषी योग्य जमिनीत वाढ होईल. त्यामुळे अन्नधान्याची वाढती गरज पूर्ण होण्यास मदत होईल.
2. भंडारा जिल्ह्यातील कोरडवाहू जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमिनीचा पोत सुधारणे व अशा जमिनीत पाण्याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.
3. प्रमुख अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रामुख्याने शासनाने दीर्घकालीन उपाययोजना अंमलात आणणे आवश्यक आहे. वीज, जलसिंचन सुविधांमध्ये वाढ करावी. सरकारमार्फत धरणे, कालवे, जमीन सुधारणा प्रकल्प यासारख्या भांडवली योजनांसाठी अधिक तरतूद करावी.
4. भंडारा जिल्ह्यातील अन्नधान्य उत्पादन क्षमतेत वाढ करण्यासाठी जिल्ह्यात काही मुलभूत आर्थिक परिस्थिती निर्माण होणे आवश्यक आहे. शेतक-यांना संस्थात्मक वित्तपुरवठा योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात, योग्य व्याजाने करावा. धोका व अनिश्चितता कमी करण्यासाठी पिक विमा योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करावी. विक्री व्यवस्था कार्यक्षम करून खरेदी-विक्री संघातील अकार्यक्षमता दूर कराव्यात व शेतमालाला साधारणतः स्थिर भाव असावा. शेती उत्पादनास लागणा-या गोष्टी उदा. खते, किटकनाशके, सुधारित बियाणे इत्यादीचा योग्य किंमतीने पुरवठा करण्यात यावा. जिल्ह्यात कृषी प्रक्रिया उद्योगांची स्थापना करावी इत्यादी.

संदर्भ :

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा भंडारा, वर्ष 2006-07 व 2018-19, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
2. महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकीय गोषवारा, वर्ष 2007-08 व 2013-14, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
3. महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांचे व भारतातील राज्यांचे निवडक निर्देशांक, वर्ष 2008-09 व 2015-16, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
4. सवदी ए. बी. (1998) "द मेगा स्टेट महाराष्ट्र", निराली प्रकाशन, पुणे.
5. दास्ताने संतोष (2006) "महाराष्ट्र 2006", दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे.
6. रुद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम (2005) "भारतीय अर्थव्यवस्था", एस. चांद कंपनी लि., नई दिल्ली.
7. मिश्रा जयप्रकाश (2009) "कृषी अर्थशास्त्र" साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा.